

Марчук О. І.

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

**СЛОВОТВІРНІ КОМПАРАТИВНІ СТРУКТУРИ
У ТВОРАХ М. М. КОЦЮБІНСЬКОГО**

Проблема вивчення порівняльних конструкцій, що стали предметом нашого дослідження, в українській мові не нова. В україністиці здійснено низку важливих наукових досліджень, присвячених проблемі порівняння. Маємо ґрунтовну монографію І. К. Кучеренка (1959), наукові статті (І. П. Чередниченко, Д. Х. Баранник, Р. О. Христіанінова, М. Я. Плющ), розділи чи фрагменти розділів у курсах сучасної української літературної мови тощо. Дослідженню категорії порівняння присвячено монографічні праці М. І. Черемісіної, В. М. Огольцева, Н. А. Широкової. Також досліджено синтаксичні моделі порівняння, розглянуто порівняння як стилістичний засіб, проаналізовано стійкі порівняння.

Різні аспекти порівнянь в українській мові стали предметом дисертаційних досліджень, причому дослідження здебільшого проводилися виключно на матеріалі художньої літератури. Однак невивченого, нез'ясованого у проблематиці компаративних конструкцій залишається поки що значно більше, ніж з'ясованого. Дискусійною є проблема розмежування порівняльних зворотів і підрядних порівняльних речень, а також порівняльних зворотів (очолюються сполучниками) та модально-порівняльних зворотів (очолюються частками). Подальша (і поглиблена) розробка проблематики порівнянь в українській мові, з огляду на складність, розмаїтість і фундаментальну вагомість їх для мови загалом і художнього мовлення зокрема, залишається нагальною потребою.

*У творах М. М. Коцюбинського вживаються усього дві словотвірні компаративні структури: 1) активна – прислівник із конфіксами **по-...-ому** й **по-...-и**; 2) пасивна – дієслова типу **остобісити**. Розглянуто функціонування, поширення й походження цих компаративних лексем. Словотвірні порівняння – це насамперед проблема дослідження полісемії, а не компаративних конструкцій, проблема прямого й переносного значення. Єдина більш-менш активно вживана і виразно окреслена словотвірна компаративна конструкція із конфіксами **по-...-ому** та **по-...-и** генетично вийшла колись із орудного порівняльного. Більшість словотвірних структур, які здебільшого розглядаються як компаративні, одержує свій порівняльний сенс не на базі словотвірних прикмет, а залежно від власної синтаксичної позиції та семантичного наповнення.*

Ключові слова: компаративна структура, словотвірні порівняння, словотвір, М. М. Коцюбинський.

Постановка проблеми. Проблема вивчення порівняльних конструкцій, що стали предметом нашого дослідження, в українській мові не нова. Порівняльні конструкції досить активно вивчаються. В україністиці здійснено низку важливих наукових досліджень, присвячених проблемі порівняння. Маємо ґрунтовну монографію І. К. Кучеренка (1959), наукові статті (І. П. Чередниченко, Д. Х. Баранник, Р. О. Христіанінова, М. Я. Плющ), розділи чи фрагменти розділів у курсах сучасної української літературної мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню категорії порівняння присвячено монографічні праці М. І. Черемісіної, В. М. Огольцева, Н. А. Широкової. Досліджено також синтаксичні моделі порівняння (Р. Мразек, О. Г. Руднев, К. І. Ходова, М. Ф. Палевська,

М. І. Черемісіна), розглянуто порівняння як стилістичний засіб (П. А. Морозов, В. В. Образцова, М. І. Плющ-Високопоясна), проаналізовано стійкі порівняння (В. М. Огольцев, М. І. Черемісіна).

Різні аспекти порівнянь в українській мові стали предметом дисертаційних досліджень Г. Я. Довженко (1969), Л. В. Голоух (1996), М. С. Заборної (1997), Н. П. Шаповалової (1998), Л. В. Прокопчук (2000), С. М. Рошко (2001), Л. І. М'яснянкіної (2002), А. П. Романченко (2009), причому дослідження здебільшого проводилися виключно на матеріалі художньої літератури.

Постановка завдання. Однак невивченого, нез'ясованого у проблематиці компаративних конструкцій залишається поки що значно більше, ніж з'ясованого. Дискусійною є проблема розмежування порівняльних зворотів і підрядних

порівняльних речень, а також порівняльних зворотів (очолюються сполучниками) та модально-порівняльних зворотів (очолюються частками). Подальша (і поглиблена) розробка проблематики порівнянь в українській мові, з огляду на їх складність, розмаїтість і фундаментальну вагомість як для мови загалом, так і для художнього мовлення зокрема, залишається нагальною потребою. Спробуємо розібратися в цьому питанні.

Виклад основного матеріалу. Порівняльні конструкції тому й називаються конструкціями, що виражаються на синтаксичному рівні реченнями чи бодай словосполученнями. Крім того, порівняння творить, принаймні бере активну участь у творенні слів. Кожне слово має або мало колись, а потім втратило внутрішню форму – пам'ять про ту семантику, від якої постала його семантика. Внутрішня форма – сенс слова, від якого утворене це слово. У сучасній мові практично кожне слово з генетичного погляду є похідним, утвореним від джерельного, твірного слова. В акті словотвору здебільшого маємо справу із двома словами – простішим і більш відомим твірним і складнішим і менш відомим, щойно утворюваним похідним. На якій підставі поєднуються ці слова? На підставі семантичного зв'язку, а якщо охопити цей процес якнайширше – на підставі **порівняння**: відоме стає засобом пізнання невідомого. Отже, твірне (мотивуюче) й похідне (мотивоване) слова можна розуміти як елементи порівняння.

Як і в порівнянні, у словотвірному акті похідне слово переймає від твірного лише частину його семантики. Здебільшого вона більша, непериферійна і позбавлена емоційності, образності. Словотворення тяжіє до типовості, стандартності, чого не можна сказати про порівняння у вузькому сенсі цього терміна. Якщо в словотвірному акті похідне слово одержує від твірного периферійну частину семантики з натяками на образність, то це похідне слово може сприйматися як згорнуте порівняння. Пор. дієслова **зміїтися** – «тягнутися хвилястою, звивистою лінією», фактично «звиватися, як змія»; **ішачити** – «виконувати тяжку, невдячну роботу», фактично «працювати, як ішак». З'являється виразна сема компаративності, а з нею й образний сенс.

Відповідно до теорії номінації, яка відбилася у працях О. С. Кубрякової, Н. Д. Арутюнової, В. Г. Гака, Ж. П. Соколовської, Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловської, В. О. Горпинича, сам акт номінації, наймення неназваного обов'язково передбачає як один зі своїх компонентів побудову порів-

няння, пошук компаративної пари чи тієї пічки, від якої можна танцювати. Для суб'єкта, що потребує найменування, підшуковується оптимальний об'єкт, який словесне вираження вже має. Будеться порівняльна конструкція! А вже узуальне її прийняття дозволяє обраний об'єкт зробити мотиватором, утворивши на його базі словесне позначення суб'єкта. В основі словотвору, як бачимо, лежить компаративність, порівняння.

У творчості М. М. Коцюбинського порівняння окремими лексемами, словотвірною передаються дуже рідко. Зі словотвірних компаративних структур, яких Н. П. Шаповалова нарахувала в українській мові сім, а А. П. Романченко – понад 20, у М. М. Коцюбинського в активному вжитку перебуває лише одна, точніше дві синонімічні – прислівники з конфіксами **по-...-ому** та **по-...-и** [4, с. 25]. Із них перша модель представлена у письменника 25 вжитками, друга – 15: «... за шибками [...] **по-великодньому** блима світло лампадок» [5, т. 3, с. 235], «... **безжурний Петро** [...] **весело, по-дитячи сміявся**» [5, т. 1, с. 43]. Фактично тут цілком можлива адекватна заміна: **блима, як на Великдень; сміявся, як дитина**. Подібна заміна добре аргументує компаративний сенс зазначених прислівників і показує, що ці компаративні прислівники виражають об'єкт порівняння й водночас є його показниками. Таке поєднання притаманне усім словотвірним компаративним конструкціям.

Із цих двох прислівникових компаративних утворень давнішою є форма з конфіксом **по-...-и**, причому діахронічно вона утворена не конфіксом. Ще в давньоруській мові існували відприкметникові прислівники на **-и**, які були застиглою флексією орудного відмінка множини нечленних прикметників, що перетворилась на суфікс: **тирански, приятельски** [2, с. 380]. Пізніше для підсилення компаративного сенсу до таких прислівників був доданий префікс (спочатку прийменник) **по-**: **по-приятельски, по-дитячи** тощо. Цікавим є той факт, що у тексті М. М. Коцюбинського «*буйна лоза* [...] *спліталась вусиками з сусідніми лозами, по-братерськи* *єдналась у зеленому морі виноградників*» [5, т. 1, с. 208] форма **по-братерськи** внесена вже у чистовик – у чернетці вона вживалася без префікса: **братерськи** [5, т. 1, с. 387].

Значно пізніше, після утвердження членного відмінювання прикметників, членна флексія проникла і у ці утворення. Оскільки в українській мові прийменник **по** вживається з місцевим і знахідним відмінками [8, т. 6, с. 604], то й членна флексія, яка набула функції суфікса, одержала тут форму не орудного відмінка множини, а місцевого

відмінка однини: **по-великодньому**. Але генетично, з походження ці прислівникові утворення виникли з популярної компаративної форми орудного порівняння, що, ймовірно, і забезпечило їм широку живаність.

В оповіданні М. М. Коцюбинського «**По-людському**» ця компаративна конструкція є найуживанішою, з'являючись там 12 разів, у тому числі і в заголовку, тоді як найактивніші у творі сполучникові побудови із **як** та **мов** *вжито там* лише по 10 разів, пор.: «*Що ти вигидав: по-панському хотів жити, кров свою одмінити?»*, «*Що, – каже, – пожив по-людському, одмінив кров?»*, «*Еге, – кажу, – отак наші по-людському живуть...*» [5, т. 2, с. 57, 59]. Опозиція прислівників **по-панському** та **по-людському** є головним виразовим засобом цього оповідання. Вони можуть творити єдину структуру заперечного порівняння, будучи лише об'єктом і суб'єктом, тоді як засобами компаративності слугує побудова **не ... а**: «*... не по-панському, раз вам сказав, а по-людському!*» [5, т. 2, с. 57]. Семантично подібне заперечне порівняння, але виражене не стійкою структурою, а вільним зіставленням двох прислівників, введених у два різних речення, маємо і в такому випадку: «*Ні, – каже, – це вже по-свинячому вийшло ... не вмів я по-людському жити*» [5, т. 2, с. 59].

Не всі подібні утворення чи, за словами Л. В. Прокопчук, «обставинні прислівники з порівняльно-уподібнювальною функцією» [6, с. 41] мають компаративний сенс. Фраза **говорити по-українськи** означає не «говорити, як українці», а «говорити українською мовою» і компаративності не містить. А ось фраза **чинити по-українськи** означає «чинити, як українці» і становить собою порівняння. Між першою і другою ситуацією є і перехідні випадки, чим скористався М. М. Коцюбинський.

Текст «*Хай говорить по-молдуванськи*» [5, т. 1, с. 221] цілковито позбавлений компаративності. А в опозитивному тексті «*Се просто нікчемність... писати до мене по-вкраїнському на відкритті... компрометувати мене! [...]. Ну, взяв би і написав би «по-російському»... А то ...*» [5, т. 1, с. 181–182] два прислівники зіставляються, порівнюються, причому компаративність посилюється тим, що один із прислівників взято в лапки. Якщо ж у наведених прислівників з'являються контекстуальні синоніми, то їхня компаративність зростає. Той же персонаж, псевдопатріот Макар Іванович Літко після «страшного» сну подумки запевняє, що він «*не вмів навіть читати*

по-вкраїнському», а потім (теж подумки!) виправдовує себе вже перед протилежним табором, «*що вже десять літ збирається він написати наукову розвідку на вкраїнській мові, хоч та мова страх яка бідна, яка нездатна до наукових праць... Він погоджується, що не знає мови... так якось не було часу вивчитись... і через те мусить балакати по-московському, здобуваючись інколи на макаронічні фрази*» [5, т. 1, с. 180]. Тут теж маємо опозицію двох прислівників із конфліксом **по...-ому**, з яких перший компаративних компонентів не містить, а другий їх має, причому вони значно посилені редакційною правкою автора: у чернетці було **по-російському** [5, т. 1, с. 375].

Ще виразніше вони проступають у «Ціпов'язі», де замість **по-вкраїнському** сказано так: «*Бійтеся бога, чи ж я можу писати до царя по-мужицьки? – скрикнув здивований жид*» [5, т. 1, с. 134]. А замість **по-російськи**: «*Далі Семен помічав, як дівчата та парубки глузують із тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати «по-панськи», і як він не раз й сам реготавсь, почувши яке кумедне нерідне слово*» [5, т. 1, с. 118]. Про своє навчання писемної (такої російської!) мови той же Семен розмірковує: «*Осе [...] поки станеш паном – треба балакати по-пташиному. Кра-кра! – згадав він склади. – Се зовсім, як ворона*» [5, т. 1, с. 118]. У цьому контексті фраза «*балакати по-пташиному*» насамперед означає «балакати, як птах» (порівняння), а вже на другому плані виринає сенс «балакати по-панськи», тобто російською мовою.

Інші словотвірні порівняльні побудови у М. М. Коцюбинського рідкісні, а їхня компаративність майже цілком стерта часом. Можна згадати хіба що одну дієслівну модель, яку оминули і Н. П. Шаповалова, й А. П. Романченко. У російській мові є дієслово **осточертеть**, яке М. М. Шанський зі співавторами вважає власне російським, але слушно етимологізує із фразеологізму «надоеть, как сто чертей» [10, с. 316]. Під впливом цього джерела білоруське **астачарцець** упорядники білоруського етимологічного словника тлумачать як російське запозичення [12, т. 1, с. 182]. Але це ніяке не запозичення. В українській мові є серія подібних утворень: **осточортіти** «до краю обриднути, остогідіти» [8, т. 5, с. 788], **остобісіти**, яке СУМ тлумачить ідентично, а М. Фасмер виводить із **сто** і **біс** [9, т. 3, с. 164], **остогідіти** і **остогіднути** «до краю обриднути, стати гидким, нестерпним» [8, т. 5, с. 788]. Б. І. Грінченко сюди долучає й **остопранцюватіти** = остобісіти [1, т. 3, с. 71] від **пранці** «сифіліс» [1, т. 3, с. 401].

Сто бісів і сто чортів (до речі, **чорт** генетично із **крит**, є найдавнішим евфемізмом, який замінив табуйоване слово **біс** [3, с. 4]). Це можна зрозуміти і як **сто пранців** (сифілітичних уражень). А як зрозуміти **сто гидів**? Слово **гид** нині здебільшого вживається із абстрактним значенням «нечисть, бруд» [8, т. 2, с. 60], але означає і «мерзотник». Раніше воно, ймовірно, вказувало лише на істоту, пор. час. *hyd* «страховища, комахи, свійські птахи». Це слово із фонетичним чергуванням належить до того ж кореня, що й **гад** і сягає індоєвропейської давнини [11, т. 7, с. 220]. З огляду на древність кореня (**біс** і молодше від нього слово **чорт** – тільки праслов'янські), утворення **остогидіти** можна вважати джерелом цієї цікавої моделі, яка завдяки своїй виразовості й досі не повністю втратила свою компаративну сутність: «*І так вже йї остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло*» [5, т. 1, с. 49]. У таких компаративних побудовах за межами дієслова залишається лише суб'єкт, а в його межах – об'єкт (**сто гидів, сто бісів**), основа (сєнс «обридло») та показник (дієслівна форма).

Щодо прикметникових порівнянь, то всі прикметники, похідні від іменників, містять у собі порівняння, якщо вони вжиті в переносному сенсі. Так, сполучення **металева труба** не має ніякої компаративності, бо прикметник містить пряме значення «виготовлена з металу» (труба). А у фразі «*металевим гострим голосом вигукує він над сполоханим табором наказ*» [5, т. 1, с. 202] компаративність є, оскільки голос отамана, на відміну від труби, не виготовлений із металу, а **дзвєнить, як метал**. Прикметник набув переносного значення, тобто компаративного.

Компаративних побудов такого типу у творах М. М. Коцюбинського величезна кількість, і ми не вважали доцільним рахувати та аналізувати їх. Адже переноси такого типу є досить стандартними і швидко потрапляють у словники, стаючи ще однією семемою слова. Пор. докладний розгляд подібних словотвірних засобів компаративності у А. П. Романченко [7, с. 46–48]. Тут про власне компаративний зворот можна говорити

лише досить обмежений період, коли перенос ще є свіжим, коли це семантичний авторський неологізм. Один такий зворот-неологізм у М. М. Коцюбинського, здається, можна виділити: «*В житі синіли волошки та сокирки, білів зіркатий ромен*» [5, т. 1, с. 37]. Для виразу сенсу «формою схожий на зірку» існують прикметники **зірчастий** і **зірчатий** [8, т. 3, с. 578]. А прикметник **зіркатий** у Б. І. Грінченка вказується із дещо сумнівним значенням «большеглазый» [1, т. 2, с. 154], а в академічному словникові – вже з п'ятьма значеннями, пов'язаними здебільшого із **зором**, очима. Але два з них вказують на **зірку** – «прикрашений зіркою» (явно радянський період) і «з квітками, подібними формою до зірок». Останнє значення ілюструється лише наведеним вище текстом М. М. Коцюбинського [8, т. 3, с. 577] і навряд чи може бути доповнене якимось іншим прикладом. Саме формулювання цього значення явно вилучене з тексту М. М. Коцюбинського.

Висновки і пропозиції. Таким чином, словотвірні порівняння – це насамперед проблема дослідження полісемії, а не компаративних конструкцій, проблема прямого й переносного значення. **Кривава рана, гадюча шкіра** ніякого порівняння у прикметникові не містять. Але в переносному вжитку цих прикметників, пор. **криваві маки, гадюче коріння дерев**, з'являється виразна компаративність. Справа тут не в суфіксах **-ав-**, **-ј-**, а в контексті, не у словотворі, а в синтаксисі і семантиці.

Єдині більш-менш активно вживані і виразно окреслені словотвірні компаративні конструкції: **по-козацьки** [5, т. 1, с. 61], **по-приятельськи** [5, т. 2, с. 25], **по-сільськи** [5, т. 2, с. 306], **по-хазяйськи** [5, т. 3, с. 12], **по-дурному** [5, т. 1, с. 167], **по-давньому** [5, т. 2, с. 50] генетично колись вийшли із орудного порівняльного. Більшість словотвірних структур, які здебільшого розглядаються як компаративні, одержує свій порівняльний сєнс не на базі словотвірних прикмет, а залежно від власної синтаксичної позиції та семантичного наповнення.

Список літератури:

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови: у 4 т. К. : Вид-во АН УРСР, 1958-1959. Т. 1-4.
2. Історія української мови. Морфологія : [монографія] / С. П. Бєвзенко, А. П. Грищенко, Т. Б. Лукінова [et al.]. К. : Наук. думка, 1978. 540 с.
3. Карпенко Ю. О. Методичні вказівки до курсу «Народознавство». Ч. 1. Український етногенез та плотогенез. Одеса, 1994. 27 с.
4. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. К. : Ін-т мовознавства НАН України, 1998. 161 с.
5. Коцюбинський М. М. Твори: в 7 т. К. : Наукова думка, 1973-1975. Т. 1-7.

6. Прокопчук Л. В. Граматичні засоби об'єктивації порівняння в простому реченні української мови. *Студії з граматики, лексикології та лінгводидактики української мови* : збірник наукових праць. Вінниця : НВЦ «Рідна мова», 1997. С. 40–44.
7. Романченко А. П. Зона компаративності в сучасній українській мові: Словотвірні засоби. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2001. Вип. 11. С. 45–51.
8. Словник української мови: в 11 т. К. : Наук. думка, 1970-1980. Т. 1-11.
9. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. М. : Прогресс, 1964-1973. Т. 1-4.
10. Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. *Краткий этимологический словарь русского языка*. 2-е изд. М. : Просвещение, 1971. 542 с.
11. *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд* / Под ред. О. Н. Трубачева. М. : Наука, 1974-1999. Вып. 1-25.
12. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Мінск : Навука і техника, 1978. Т. 1. А-Б. 440 с.

Marchuk O. I. WORD-FORMING COMPARATIVE STRUCTURES IN THE WORKS OF M. M. KOTSIUBYNSKY

The problem of studying comparative constructions, which became the subject of our study, is not new in the Ukrainian language. A number of important scientific researches devoted to the problem of comparison have already been carried out in Ukrainian studies. We have a thorough monograph by I. K. Kucherenko (1959), scientific articles (I. P. Cherednichenko, D. H. Barannik, R. O. Khristianinova, M. Y. Plyushch), sections or fragments of sections in courses of modern Ukrainian literary language, etc. Monographic works by M. I. Cheremisina, V. M. Ogoltsev and N. A. Shirokova are devoted to the study of the comparison category. Syntactic models of comparison have been also investigated, comparison as a stylistic device has been considered, and stable comparisons have been analyzed.

Various aspects of comparisons in the Ukrainian language have become the subject of dissertation researches, moreover, the researches have been conducted mainly or exclusively on the basis of fiction. However, there is still much more unexplored and unexplained than clarified in the issue of comparative constructions. The problem of distinguishing between comparative structures and subordinate comparative sentences, as well as comparative constructions (headed by conjunctions) and modal-comparative constructions (headed by particles) is debatable. Further (and in-depth) elaboration of the issue of comparisons in the Ukrainian language remains an urgent need, taking into account their complexity, diversity and fundamental importance for the language in general and artistic speech in particular.

*Only two word-forming comparative structures are used in the works of M. M. Kotsiubynsky: 1) active – an adverb with the confixes **no-...-ому** and **no-...-у**; 2) passive – verbs such as **очмобіциму**. The functioning, distribution and origin of these comparative lexemes are considered. Word-forming comparisons are first of all a problem of research of polysemy, a problem of direct and figurative meaning, instead of comparative constructions. The only more or less actively used and clearly outlined word-forming comparative construction with the confixes **no-...-ому** and **no-...-у** genetically once came from the instrumental comparative. The vast majority of word-forming structures, usually considered to be comparative, receive their comparative meaning not on the basis of word-forming features, but depending on their syntactic position and semantic content.*

Key words: comparative structure, word-forming comparisons, word-formation, M. M. Kotsiubynsky.